

<https://doi.org/10.46991/hc.2022.17.1.026>

Արման Եղիազարյան

պ.գ.դ., ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր

ԵՐԵՎԱՆԸ VII ԴԱՐԻ 50-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ¹

Հիմնաբառեր. Երևանի կռիվ, արաբական արշավանք, պաշարում, սկզբնաղբյուրներ, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Սամվել Անեցի, պարսկա-բյուզանդական սահմանագիծ, բերդաքաղաք, երթուղի, գրավում:

VII դարում Երևանը՝ քաղաքի վերածվելու ճանապարհին որպես ամուր բերդ ունեցող քաղաքագյուղ, զարգանում էր մեծ տարանցիկ մայրուղու վրա: Մյուս կողմից, մեծ էր նրա ռազմավարական նշանակությունը դարի կեսերին տարածաշրջանում գերակայության ձգտող արաբների համար: Այդ ամենի հետ կապված՝ մեծացել էր Երևանի կարևորությունը Հայաստանի քաղաքական կյանքում ու օտար նվաճողների դեմ պայքարում: 750-ական թթ. դրությամբ Երևանում տեղի է ունեցել մի կարևոր կռիվ կամ ճակատամարտ, որի մասին հիշատակում են Հովհաննես Դրասխանակերտցին ու Սամվել Անեցին՝ հղում կատարելով Աստղիկին և Շապուհին, որոնք մանրամասնորեն պատմել են այդ մասին: Սակայն Աստղիկի աշխատությունում այդ մասին տեղեկություն չի պահպանվել, իսկ Շապուհի գործը կորած է, որի պատճառով հետազոտողները միայն ենթադրություններ են կատարել «Երևանի կռիվ» ժամանակի ու բովանդակության մասին: Ոմանք «Երևանի կռիվը» նույնացրել են 650 թ. արաբների կողմից Երևանի բերդի անհաջող պաշարմանը, իսկ ոմանք այդ երկու իրադարձությունները առանձնացրել իրարից: Նոր աղբյուրային քննությունը հնարավորություն է տալիս հստակեցնելու, որ «Երևանի կռիվը» տեղի է ունեցել արաբների 655 թ. արշավանքի ընթացքում, երբ Երևանի տարածաշրջանում արաբական զորքերը տարբեր ուղղություններով մի քանի զորաշարժ են կատարել՝ նվաճելով տեղի բոլոր բնակավայրերն ու ամրոցները: Դատելով աղբյուրների տեղեկություններից՝ Երևանն ի վերջո գրավվել է արաբական զորքի կողմից, սակայն երկարատև կռիվներից հետո, որը տարբերվել է տարածաշրջանի մյուս հատվածների նվաճման տրամաբանությունից իր բնույթով և տևողությամբ, ուստի պատմիչների կողմից առանձնացվել է ու կոչվել «Երևանի կռիվ»:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A043 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

Arman Yeghiazaryan

PhD, Professor at the Chair of Armenian History of YSU

YEREVAN DURING THE ARAB INVASIONS IN THE 50S OF VII CENTURY

Keywords: Battle of Yerevan, Arab invasion, siege, sources, Hovhannes Draskhanakertsi, Samvel Anetsi, Persian-Byzantine border, fortified city, route, capture.

In the 7th century, Yerevan, becoming an urban settlement, developed as a fortress city on a large transit highway. On the other hand, it was of great strategic importance to the Arabs who aspired to dominance in the region in the middle of the century. In connection with all this, the influence of Yerevan in the political life of Armenia and in the struggle against foreign invaders increased. As of the 750s, a fierce battle or fight took place in Yerevan, which is mentioned by Hovhannes Draskhanakertsi and Samvel Anetsi, referring to Asogik and Shapuhi, who told about it in detail. However, no information was preserved in the work of Asoghik, and the history of Shapukh has disappeared; so the researchers made only assumptions about the content of the time of the "Battle of Yerevan". Some identify the "Battle of Yerevan" with the failed siege of the Yerevan fortress by the Arabs in 650, others separate these two events. The study of new sources makes it possible to clarify that the "Battle of Yerevan" took place during the Arab invasion in 655, when the Arab troops in the Yerevan region carried out several operations in different directions, capturing all the local settlements and fortresses. Judging by the sources, Yerevan was eventually captured by the Arab army, but after a long struggle, which differed from the logic of the conquest of other parts of the region in its character and extent, therefore it was singled out by historians and called the "Battle of Yerevan".

Арман Егиазарян

доктор исторических наук, профессор кафедры истории Армении ЕГУ

ЕРЕВАН В ПЕРИОД АРАБСКИХ НАШЕСТВИЙ В 50-Х ГГ. VII ВЕКА

Ключевые слова: Ереванское сражение, арабское вторжение, осада, источники, Ованес Драсханакертци, Самвел Анеци, персидско-византийская граница, город-крепость, маршрут, захват.

В VII веке Ереван, становясь городским поселением, развивался как город-крепость на большой транзитной магистрали. С другой стороны, он имел большое стратегическое значение для арабов, стремившихся к господству в регионе в середине века. В связи со всем

этим возросло влияние Еревана в политической жизни Армении и в борьбе с иноземными захватчиками. По состоянию на 750-е годы в Ереване произошло ожесточенное сражение или битва, о котором упоминают Ованес Драсханакертци и Самвел Анеци, ссылаясь на Асогика и Шапуха, подробно рассказавших об этом. Однако в работе Асогика не сохранилось никакой информации, а история Шапуха исчезла, из-за чего исследователи делали лишь предположения о содержании времени «Ереванского сражения». Одни отождествляют «Ереванскую битву» к неудавшейся осаде Ереванской крепости арабами в 650 г., другие разделяют эти два события. Изучение новых источников позволяет уточнить, что «Ереванская битва» произошла во время арабского нашествия в 655 г., когда арабские войска в районе Еревана провели несколько операций в разных направлениях, захватив все местные поселения и крепости. Судя по источникам, Ереван в итоге был захвачен арабской армией, но после долгой борьбы, отличавшейся от логики завоевания других частей региона своим характером и протяженностью, поэтому она была выделена историками и названа «Ереванским сражением».

* * *

Մուտք. Երևանը արաբական առաջին արշավանքների թիրախում: Հայտնի է, որ արաբների Հայաստան կատարված արշավանքներից առավել ծավալուն են եղել 641 թ., 650 թ. և 654-655 թթ. տեղի ունեցածները: 650 թ. արշավանքի ժամանակ (Սեբեոս, 2004, 220; Մանանդյան, 1978, 528-536; Դանիելյան, 1982, 106-116) նրանք պաշարել են Երևանի բերդը, բայց գրավել չեն կարողացել (Եղիազարյան, 2018, 3-13):

Հայ պատմիչների տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Երևանն արաբական արշավանքների թիրախում հայտնվել է նաև 650-ական թթ.: Այդ ժամանակ Երևանը՝ որպես գյուղից քաղաքի անցման փուլում գտնվող ու անառիկ բերդ ունեցող քաղաքագյուղ, կարևոր ռազմավարական դիրք ուներ Հայաստանում իրենց տիրապետությունը հաստատել կամեցող արաբների համար: 650 թ. արաբների անհաջողությունից հետո իրավիճակը փոխվեց՝ պայմանավորված բյուզանդացիների ծավալուն նահանջով ու արաբների հարձակողական նոր գործողություններով: Սկզբում բյուզանդացիները փորձեցին կասեցնել արաբների առաջխաղացումը. 652 թ. Բյուզանդիայի Կոստաս Բ կայսրը (641-668) մեծ բանակով ներխուժեց Հայաստան և գրավեց Դվինը, որից հետո արշավեց հյուսիս և ռազմակալեց Վիրքը (Սեբեոս, 2004, 264-266): Կայսեր հեռանալուց հետո արաբներն ամենայն հավանականությամբ հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու (639-655) աջակցությամբ 653 թ. ներխուժեցին Բյուզանդիայի տարածք և գրավեցին Տրապիզոնը՝ վերադառնալով մեծաքանակ զերիներով ու ավարով: Այնուհետև Թեոդորոս Ռշտունին մեկնեց Դամասկոս ու արաբներից ստացավ իշխանություն Հայաստանում, Վիրքում և Աղվանքում, իսկ նրա տիրապետության սահմանները հյուսիսում հասնում էին մինչև Կովկասյան լեռնաշղթա ու Դերբենդ (Սեբեոս, 2004, 272-274): Սակայն 654 թ. Թեոդորոս Ռշտունու հիվանդանալու ու քաղաքական թատերաբեմից հեռանալու հետևանքով երկրում ստեղծվեց քառսային իրավիճակ, և այնտեղ հսկողությունը չկորցնելու նպատակով արաբները Հաբիբ իբն Մասլամայի գլխավորությամբ 654 թ. ռազմակալեցին ողջ Հայաստանը (Սեբեոս, 2004, 284): 655 թ. երկու ուղղություններով սկսվեց արաբական զորքերի նոր արշավանքը՝ Հաբիբ իբն Մասլամայի գլխավորությամբ Հայաստանից դեպի

Վիրք և Սալման իբն Ռաբիայի գլխավորությամբ՝ դեպի Ադվանք (Սեբեոս, 2004, 286; Օտար աղբյուրները, 2005, 270-274, Եղիազարյան, 2008, 70-71): Ի հետևանս դրա՝ իրավիճակը դարձյալ լարվեց Երևանի տարածաշրջանում: Ահա հենց այս պայմաններում է, որ պատմիչներ Հովհաննես Դրասխանակերտցին ու Սամվել Անեցին հիշատակում են, այսպես կոչված, «Երևանու կռիվը»:

Թեև «Երևանի կռիվին» անդրադարձ եղել է, սակայն բաց են մնացել դրան առնչվող ժամանակագրական և բովանդակային մի շարք հարցեր, որոնց քննությունը ունի գիտական ու քաղաքական կարևոր նշանակություն: Այդպիսով ամբողջանում է Հայաստանի մայրաքաղաքի միջնադարյան պատմության հիմնախնդիրների ուսումնասիրությունը:

Սկզբնաղբյուրային տեղեկություններ «Երևանի կռիվի» մասին: «Երևանի կռիվի» վերաբերյալ պահպանվել են սկզբնաղբյուրային սահմանափակ տեղեկություններ:

Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ «յայնմ ժամանակի ասեն լինել զկռիւն, որ ի քաղաքագիւղն Երեւանի, զոր եւ բաւական քեզ ուսուցանեն զայնր պատերազմի զհանգամանս՝ որ նախ քան զմեզ զնա պատմագրեցին» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի, 2010, 414): «Յայնմ ժամանակի»-ն, ինչպես ցույց է տալիս հեղինակի տեքստը, վերաբերում է հայոց Անաստաս կաթողիկոսի աթոռակալության (661-667) և Գրիգոր Մամիկոնյանի իշխանության (662-685) շրջանին (Հովհաննես Դրասխանակերտցի, 2010, 413-414): Ըստ որում՝ նրա հաղորդումը Երևան գյուղաքաղաքի շուրջը տեղի ունեցող կռիվի մասին ներկայացվում է Գրիգոր Մամիկոնյանի կողմից Արուճի եկեղեցու հիմնադրումից (661 կամ 662 թ.) (Մաթևոսյան, 1981, 90) հետո (Հովհաննես Դրասխանակերտցի, 2010, 413):

Սամվել Անեցին հաղորդում է, որ հայոց 107 թ. (658) տեղի է ունեցել «Երեւանու կռիւն, յորում զգիարդն գտցես, առ պատմագրութիւնս առաջնոցն: Շապուհ եւ Ասղնիկ յիշեն» (Սամուել Անեցի և շարունակողներ, 2014, 152): Աշխատասիրող Կ. Մաթևոսյանը գրում է, թե քանի որ Շապուհի երկը մեզ չի հասել, իսկ Ասողիկը Երևանի կռիվի մասին չի հիշատակում, ստացվում է, որ Սամվել Անեցու տեղեկությունը այս կռիվի վերաբերյալ միակ սկզբնաղբյուրային վկայությունն է (Սամուել Անեցի և շարունակողներ, 2014, 372, ծանոթ. 125): Ինչպես տեսանք, փաստորեն, Երևանի կռիվի մասին հիշատակում է նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցին: Ի դեպ, Թ. Ավդալբեկյանը ևս, հրնթացս ժխտելով Երևանի հիշատակությունը Սեբեոսի աշխատության մեջ, նշում է, որ «եզակի հայ աղբյուրը, որ Է. դարից այն էլ դարի սկզբից պահել է Երեւանի մասին մի ու միակ լակոնական յիշատակութիւն, «Գիրք թղթոցն» է, որտեղ հոգեւորականների շարքում հանդես է գալիս ոմն «Դաւիթ Երեւանայ» (Գիրք թղթոց, 1901, 151)» (Ավդալբեկյան, 1926, 590): Փաստորեն՝ հեղինակը ծանոթ չի եղել «Երևանի կռիվի» մասին Հովհաննես Դրասխանակերտցու ու Սամվել Անեցու տեղեկություններին:

«Երևանի կռիվի» հարցը պատմագիտության մեջ: «Երևանի կռիվին» անդրադարձած հեղինակների մի մասը, կրկնելով նախորդներին, այն նույնացնում է 650 թ. արշավանքի ընթացքում Երևանի պաշարմանը, իսկ մյուսներն այն համարում են առանձին դեպք:

Ղ. Ալիշանը կարծում է, որ 642-643 թթ. արշավանքի ժամանակ, ըստ Սեբեոսի, արաբները պաշարել են Երևանը, իսկ հետո՝ արդեն 658 թ., մեկ այլ նշանավոր կռիվ է եղել Երևան քաղաքագյուղում: Նա ցավ է հայտնում, որ հայ մատենագիրներից յուրաքանչյուրը

նախորդին է հղել այս կովի մասին տեղեկությունը, իսկ քանի որ նախորդների երկերն այժմ չկան, մենք անտեղյակ ենք մնում դրա մանրամասներին (Ալիշան, 1890, 299-300):

Ե. Շահագիզը Երևանի այս կովը նույնացնում է 650 թ. արաբական գորքի կողմից Երևանի պաշարման հետ, ուստի նշում է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցուց բացի, որը տեղեկությունը քաղել է Սեբեոսից, «նույն աղբյուրից մեկը մյուսից առնելով, հիշում են Յերեվանի անունը Ղեվոնդ Երեցը, Ասողիկը և Սամվել Անեցին» (Շահագիզ, 1931, 69): Սակայն հեղինակն աչքաթող է անում իր իսկ բերած՝ Սամվել Անեցու հիշատակությունն այն մասին, որ խնդրո առարկա կովը «...Շապուհ եւ Ասղնիկ յիշէն», քանի որ, եթե իրոք խոսքը լիներ Սեբեոսի տեղեկության մասին, շատ ավելի ուշ ստեղծագործած Սամվել Անեցին, բացի Շապուհից ու Ասողիկից, կնշեր նաև Սեբեոսի և Ղևոնդի անունները: Վերջինս, ի դեպ, Երևանի պաշարման մասին հիշատակություն չունի: Իսկ այն, որ Սամվել Անեցին խոսում է Շապուհի ու Ասողիկի հիշատակությունների մասին, հուշում է, որ խոսքը բոլորովին այլ իրադարձության մասին է: Ասողիկի աշխատությունում նման դրվագ հիշատակված չէ, իսկ Շապուհի երկասիրությունը կորած է: Ավելին, այն, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին մանրամասնում է, թե կովը տեղի է ունեցել Անաստաս կաթողիկոսի ու Գրիգոր Սամիկոնյանի օրոք Երևան գյուղաքաղաքի շուրջ, տպավորություն է ստեղծում, թե պատմիչն իր տեղեկությունը քաղել է մեզ անհասանելի աղբյուրից և հստակորեն գիտի իրենից ավելի քան երկուսուկես հարյուրամյակ առաջ տեղի ունեցած դեպքերի ժամանակագրությունն ու Երևանի՝ զարգացման այդ շրջափուլի մանրամասները:

Ս. Բարխուդարյանը կարծում է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին պարզապես կրկնել է Սեբեոսի տեղեկությունը Երևանի դեպքերի մասին, թեև նկատում է, որ միայն նա է հիշատակում Երևանը որպես գյուղաքաղաք (Բարխուդարյան, 1947, 70):

Ե. ավագ քահանա Սարգսյանն այն կարծիքին է, որ իր տեղեկությունը Հովհաննես Դրասխանակերտցին վերցրել է Սեբեոսից (Սարգսյան, 1983, 38):

Նույն տեսակետն է արտահայտում կաթողիկոս-պատմիչի երկասիրության անգլերեն թարգմանությունն իրականացրած և ծանոթագրած Կ. Մակսուդյանը (Maksoudian, 1987, 45):

Ա. Սիմոնյանը, անդրադառնալով Երևանի կովին, այն ընդհանուր առմամբ թվագրում է 661-667 թվականներով (Սիմոնյան, 1968, 36):

Թ. Հակոբյանը «Երևանի կովը» թվագրում է 660 թվականով (Հակոբյան, 1969, 197)՝ ելնելով այն բանից, որ Սամվել Անեցին այն դնում է ՈԿ (660) թ. (Սամուել Անեցի և շարունակողներ, 2014, 152): Սակայն պատմիչի կողմից նշածը փրկչական թվականն է, որը երկու տարով գերազանցում է հայոց թվականը: Սամվել Անեցու ժամանակագրության նոր հրատարակության մեջ, ինչպես տեսանք, զետեղված է նաև հայոց թվականը՝ ՃԷ (107), որը համապատասխանում է 658/659 թ.:

Մեկ այլ առիթով Թ. Հակոբյանն ավելի մանրամասնորեն է խոսում «Երևանի կովի» մասին՝ այն տարբերակելով Երևանի 650 թ. պաշարումից և նշելով, որ արաբները, փաստորեն, փորձել են գրավել Երևանը, այլապես պատմիչներն այդ իրադարձությունը «Երևանի կովը» չէին կոչի (Հակոբյան, 1968, 19): Իսկ այն, որ մի քանի տարվա ընթացքում արաբները Երևանը գրավելու երկու փորձ են կատարել, հիմք է տալիս վստահաբար կարծելու, որ Երևանն այդ ժամանակ եղել է ամուր բերդ, ռազմավարական հենակետ և մեծ

բնակավայր: Ուսումնասիրողը եզրակացնում է, որ արաբները Երևանը գրավել են երկրորդ փորձից միայն (Հակոբյան, 1968, 20):

Ա. Միմոնյանն ու Թ. Հակոբյանը իրենց համատեղ՝ «Երևան 2750» աշխատության մեջ, անդրադառնալով «Երևանի կովին», ճշմարիտ կերպով առանձնացնում են Երևանին առնչվող երկու կարևոր իրադարձությունները VII դարում. «Հովհաննես Դրասխանակերտցու ու Սամվել Անեցու հիշատակության համաձայն՝ 658 կամ ավելի ճիշտ 660 թ. տեղի է ունեցել «Երևանու կռիւն»: Եղած փաստերի համադրումն ու վերլուծությունը ցույց են տալիս, որ, իրոք, Սեբեոսի «Եւ եկին ժողովեցան (արաբական զորքը – Թ. Հ.) ի յերևան, և մարտեան ընդ բերդին, և ոչ կարացին առնուլ» արտահայտությունը (Սեբեոս, 2004, 220) նույնը չէ Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Սամվել Անեցու «Երևանա կռիւն»-ի հետ: Դրանք արաբական արշավանքների ժամանակ Երևանի բերդի գրավման համար մղված երկու տարբեր կռիվներ էին, որոնցից մեկը տեղի է ունեցել 643, իսկ մյուսը՝ 958 կամ 660 թվականին» (Հակոբյան, Միմոնյան, 1968, 31):

Հետաքրքրական է Հ. Ն. վարդապետ Ակինյանի տեսակետը: Նա կարծում է, թե Հովհաննես Դրասխանակերտցին, գրելով «որ նախ քան զմեզ զնա պատմագրեցին», նկատի ունի մեզ անհայտ մի աղբյուր, որը ո՛չ Շապուհն է, որի աշխատությունը չկա, և ո՛չ էլ Ղևոնդը, որին Հովհաննես Դրասխանակերտցին ամենայն հավանականությամբ ծանոթ չէ, և որտեղ խոսք չկա «Երևանի կովի» մասին: Ն. Ակինյանը, փաստորեն, բացառում է նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցու խնդրո առարկա դեպքի վերաբերյալ տեղեկությունը Սեբեոսից քաղած լինելու հնարավորությունը: Ըստ նրա՝ «Երևանի կովի» վերաբերյալ հիշատակությունը Հովհաննես Դրասխանակերտցին վերցրել է այլ աղբյուրից (Ակինյան, 1930, 76-77):

Փաստորեն, «Երևանի կովի» ժամանակագրության վերաբերյալ հայագիտության մեջ հստակ և միասնական տեսակետ գոյություն չունի, իսկ ինչ վերաբերում է այդ կովի բովանդակային կողմին, ապա դրա լուսաբանմամբ որևէ հետազոտող չի զբաղվել:

«Երևանի կովի» ժամանակագրությունը: Անդրադառնալով «Երևանի կովի» թվագրմանը՝ անհրաժեշտ է շեշտել, որ դրա՝ ցանկացած թվագրման դեպքում պետք է հաշվի առնել Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությունը, որով այն դրվում է հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի իշխանության (662-685) և Անաստաս կաթողիկոսի աթոռակալության (661-667) շրջանում: Այս պարագայում Երևանի կովի ժամանակը սահմանափակվում է 661-667 թվականներով: Թեև պետք է նշել նաև, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցու աշխատության այս հատվածում ամեն ինչ չէ, որ հստակ է: Պատմիչը գրում է Գրիգոր Մամիկոնյանի հրամանով Արուճի տաճարի կառուցման, Անաստաս կաթողիկոսի գործունեության, Դավիթ Դվնեցու՝ Գրիգոր Մամիկոնյանի հրամանով կաթողիկոսից մկրտություն ստանալու, նրա՝ հետագայում Դվինում նահատակվելու մասին, որից հետո անմիջապես հայտնում է, թե «յայնմ ժամանակի ասեն լինել զկռիւն, որ ի քաղաքագիւղն Երեւանի...» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի, 2010, 413-414): Փաստորեն, պատմիչի ներկայացրածից կարելի է ենթադրել նաև, որ կովի հնարավոր շրջանը կարող էր լինել Դավիթ Դվնեցու նահատակության 701 թվականը:

Ի սկզբանե պետք է նշել, որ Գրիգոր Մամիկոնյանի իշխանության և Անաստաս կաթողիկոսի աթոռակալության շրջանում սկզբնաղբյուրներում որևէ կռիվ կամ ռազմական

գործողություններ կայացված չէ: Ա. Տեր-Ղևոնդյանն անդրադարձել է այն իրողությանը, որ 656 թ. Օսման խալիֆայի սպանությունից հետո 5 տարի խալիֆայությունում ներքին կռիվներ էին տեղի ունենում, և Հայաստանը ապահով էր արաբական հարձակման վտանգից (Տեր-Ղևոնդյան, 1984, 315): Իսկ 662 թ. արաբների կողմից Հայոց իշխան էր կարգվել Գրիգոր Մամիկոնյանը: Մինչ Գրիգոր Մամիկոնյանի նշանակումը 661 թ. խալիֆ դարձած Մուավիան (661-680) մի հրովարտակ էր ուղարկել Հայոց իշխաններին, որ «եթե ոչ հարկեսջիք ինձ և ոչ անկջիք ընդ լծով ծառայութեան իմոյ՝ ի սուր սուսերի մաշեցից զամենեսեան» (Ղևոնդ, 1887, 14): Խնդիրն այն է, որ Թեոդորոս Ռշտունու մահից հետո Հայոց իշխան դարձած Համազասպ Մամիկոնյանը (655-661) հարել էր Բյուզանդիային (Սեբեոս, 2004, 286-288): Մուավիայի պահանջով նրա մոտ պատանդ ուղարկվեցին Գրիգոր Մամիկոնյանը և Սմբատ Բագրատունին: Իր խալիֆության երկրորդ տարում՝ 662 թ., Մուավիան Գրիգոր Մամիկոնյանին նշանակեց Հայոց իշխան և ուղարկեց Հայաստան (Ղևոնդ, 1887, 14): Բայց այդ շրջանում Երևանում նման կռիվ հավանորեն տեղի չի ունեցել, քանի որ հայերը կատարել են Մուավիայի պահանջը՝ մինչև 682 թ. պահպանելով հավատարմությունը խալիֆայությանը (Ղևոնդ, 1887, 15):

Փաստորեն, բացառվում է «Երևանի կռվի» տեղի ունենալը Հովհաննես Դրասխանակերտցու նշած ժամանակաշրջանում: Պետք է ենթադրել, որ նա տեղյակ էր, որ «Երևանի կռիվը» տեղի է ունեցել Անաստաս կաթողիկոսի աթոռակալության շրջանին շատ մոտ, ուստի իր պատմության մեջ տեղադրել է այդ իրողության հիշատակությունը: Ըստ որում՝ նա դա արել է Դավիթ Դվնեցու մկրտության և տարիներ անց Դվինում նրա նահատակության մասին հիշատակությունից անմիջապես հետո, որն առնվազն տարօրինակ է և հուշում է, որ կաթողիկոս-պատմիչի համար անորոշ է եղել այդ դեպքի հստակ ժամանակը, դրա մասին նա միայն մոտավոր գիտեր, ուստի զետեղել է այնպիսի տեղում, ուր այն չպետք է լիներ:

Երևանի կռվի հատուկ հիշատակությունը պատմիչների աշխատություններում ցույց է տալիս, որ այն եղել է կարևոր իրադարձություն տվյալ ժամանակաշրջանի Հայաստանի կյանքում: Վերոհիշյալ թվագրումները հուշում են, որ այդ կարևորությունը առնչվում էր Հայաստանում արաբական տիրապետության վերջնական հաստատմանը: Ուսումնասիրողները նկատել են այդ իրողությունը: Ինչպես նշում է Թ. Հակոբյանը, այդ կռվի հետևանքով արաբները կարողացան տիրել Երևանին (Հակոբյան, 1969, 198-199): Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ արաբները, տիրելով Երևանին, այն ամրապնդեցին ու դարձրին իրենց նստավայրերից մեկը (Ալիշան, 1890, 300), թեև նախորդ իրադարձությունները ցույց են տալիս, որ Երևանի բերդն առանց այն էլ անառիկ էր:

Հաշվի առնելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ «Երևանի կռվի» հիշատակության մասին վերոասացյալը՝ առավել հավանական է թվում, որ իրականում Երևանի այդ կռիվը տեղի ունեցած լինելը 655 թ. արաբական արշավանքի ժամանակ, երբ արաբական զորքը գլխավորում էր Հաբիբ իբն Մաալաման: Այդ արշավանքը հիշատակում է Թեոփանես Խոստովանողը՝ նշելով, որ արաբները պարտության են մատնել բյուզանդական բանակն ու հասել Կովկասյան լեռներին (Օտար աղբյուրները, 1983, 56): Ըստ Բալազուրիի՝ արաբական զորքը, արշավելով Վասպուրականից, անցել է Այրարատ, հասել Արտաշատ, այնտեղից շարժվել հյուսիս, հետո շրջվել հարավ ու անցել Մեծամոր (ալ-Աքրադ) գետը (Օտար

աղբյուրները, 2005, 320, ծանոթ. 124) և ընթանալով դեպի հարավ՝ կանգ առել Դվինի դաշտում՝ հեծելագորն ուղարկելով քաղաքի դեմ: Դվինը գրավելուց հետո արաբները շարժվել են արևելք ու կանգ առել Գառնիի մերձակայքում, այնտեղից արշավել Աշոցքի կողմը, ապա՝ վերադարձել ու նվաճել Ազատ գետի հովիտն ու Դվինի շրջակայքի գյուղերը: Այդ դեպքերից հետո նրանց հպատակություն է հայտնել Շիրակի, Տայքի ու Բագրևանդի տերը (Օտար աղբյուրները, 2005, 271): Ի դեպ, Ս. Բարխուդարյանը, անդրադառնալով Բալազուրիի վերոբերյալ նկարագրությանը, գտնում է, որ արաբ հեղինակի տեքստում Երևանի անվան բացակայությունը հուշում է, որ այն նշանավոր կենտրոն և քաղաքատիպ վայր չի եղել (Բարխուդարյան, 1947, 70): Սակայն դա հազիվ թե ընդունելի տեսակետ է, քանի որ Բալազուրին միայն Երևանը չէ, որ չի հիշատակում:

Բալազուրիի մանրամասն նկարագրությունից բխում է, որ արաբական բանակը Մեծամոր գետն անցնելուց հետո Դվին կարող էր շարժվել Երևանով կամ մերձակայքով: Ապա Գառնուց դեպի Աշոցք արշավանքից հետո Ազատ գետի հովիտ էլ պետք է վերադառնար դարձյալ Երևանով կամ մերձակայքով: Նույնիսկ, եթե հեղինակը խախտել է իրադարձությունների աշխարհագրական ու ժամանակագրական հերթականությունը, պարզ է մի բան. այն հատվածում, ուր, ինչպես կտեսնենք ստորև, ժամանակին անցնում էր պարսկա-բյուզանդական սահմանագիծն ըստ 591 թ. բաժանման, արաբական զորքը պարբերական ու ծավալուն նվաճումներ է կատարել, ուստի պատահական չէ, որ հիշատակված են Ազատ գետի հովիտը, որտեղով անցնում էր նշված սահմանագիծը, և Գառնին, որ այդ հատվածի ամրակուռ ամրոցն էր:

Երևանի ռազմավարական դիրքը VII դարի առաջին կեսին և արաբական արշավանքների երթուղիները շրջակա տարածաշրջանում: Հայտնի է, որ Հայաստանի և Վիրքի 591 թ. բաժանումով Պարսից տերությունը «...ետ նոցա (բյուզանդացիներին – Ա. Ե.) զԱրուաստան զամենայն մինչև ցՄծբին, և զերկիրն Հայոց. որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էր, գտունն Տանուտերական մինչև ցգետն Հուրագդան, և զգաւառն Կոտէից մինչև ցաւանն Գառնի և ցեզր ծովուն Բզնունեաց, և ցԱռեստաւան և զԳոգովիտ գավառ մինչև ցՀացին և զՄակու: Եւ կողմն Վասպուրական գնդին էր ի ծառայութիւն Պարսից արքային» (Մեբեոս, 2004, 84): Ն. Ադոնցը գրում է, որ «Կոտայքում Գառնին հանդիսանում էր սահմանագծի վերին կետը, Առեստը՝ ծովի ափին՝ ստորին կետը, իսկ Հացինը և Մակուն՝ Գոգովիտի կողմից՝ միջին կետը: Ուրեմն՝ սահմանագիծը Գառնիից անցնում էր Հացինի և Մակուի վրայով դեպի Առեստ» (Ադոնց, 1987, 262): Է. Դանիելյանը սահմանագիծը սույն հոդվածի շրջանակում մեզ հետաքրքրող Երևանի տարածաշրջանում հյուսիսից հարավ անցկացնում է Հրազդան գետի վերին հոսանք-Գեղամա լեռների լանջեր-Ազատ գետ գծով (Դանիելյան, 1986, 56): Գրեթե նույն սահմանագիծն է նշում նաև Բ. Հարությունյանը (Հարությունյան, 2005, 54-55): Այս ամենի հիմամբ Ազատ և ոչ Հրազդան գետն է պարսկա-բյուզանդական սահմանագիծ համարել Վ. Իսկանյանը (Իսկանյան, 1984, 264-265):

Հետազոտողները, Հրազդան գետի՝ որպես պարսկա-բյուզանդական սահմանագիծ հիշատակությունից ելնելով, փորձել են գտնել այն հատվածը, որտեղ այն իրոք սահմանագիծ էր երկու գերտերությունների միջև, քանի որ ավելի հարավ, ինչպես տեսանք, այն անցնում էր Ազատ գետով: Հաշվի առնելով պատմիչների հաղորդումներն ու հետազոտողների՝ վերևում բերված տեսակետները՝ Մեբեոսի՝ «գտունն Տանուտերական

մինչև ցգետն Հուրագդան, և զգաւառն Կոտէից մինչև ցաւանն Գառնի» արտահայտությունից կարելի է ենթադրել, որ պարսկա-բյուզանդական սահմանագիծը Հրագդանի հունով պետք է անցնէր վերջինիս վերին հոսանքի ավազանում (Դանիելյան, 1986, 56), այնուհետև ձգվէր Գեղամա լեռների գծով՝ մինչև Գառնի, որից դեպի արևմուտք շարժվէր Ազատ գետով՝ Երևանը թողնելով Բյուզանդիայի կազմում: Մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուրի հավաստմամբ Խոսրով թագավորն «ամբողջ Հայաստանը մինչև Դվին տվեց Մավրիկիոս կայսեր» (Բարթիկյան, 1962, 466):

Պարսկա-բյուզանդական սահմանագծին հայտնված Երևանի առումով հնարավոր է կատարել որոշակի պատմաաշխարհագրական ճշգրտումներ: Բյուզանդիայի Մավրիկիոս կայսեր (582-602) կողմից Երևանի տարածքում՝ Ավան քաղաքացյուղում, մոտ 600 թ. հաստատվեց կայսրության հովանավորությունը վայելող, հայոց կաթողիկոսին հակառակաթոռ կաթողիկոսի նստավայրը: Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ «...ըստ հրամանի կայսերն Մարկայ զՅոհան ուն ի գաւառէ Կոգայ, ի Բագարան գեղջէ կացուցանեն կաթողիկոս յունական կողմանն՝ բնակեցուցանելով զնա ի քաղաքագիւղն Ավան, ուր եւ շինեացն իսկ ինքնին Յոհան [Հովհաննես Բագարանցի (600-616)] զպայծառակերտ քաւարանն սուրբ եւ շուրջանակի նորա յարդարեաց կալուածս կայանի իւրոյ» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի, 2010, 401): Հաջորդ իսկ տողում պատմիչը խոսում է այն մասին, որ կաթողիկոս Աբրահամը (607-616) նստում էր Դվինում, «վասն զի գետն Ազատ զսահման բաժնիցն երկոցունց (երկու կաթողիկոսների – Ա. Ե.) ընդ մէջ հաստանէր» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի, 2010, 401): Նշվածից պարզ է, որ Ազատ գետը ոչ միայն երկու տերությունների միջև սահմանագիծն էր այդ տարածաշրջանում, այլ նաև երկու կաթողիկոսների տիրույթների սահմանագիծը: Այս առումով հույժ կարևորվում է Երևան քաղաքացյուղի պարագան (Ղաֆադարյան, 1969, 12), որն ուներ ռազմավարական առումով կարևոր դիրք և ամրակուտ բերդ (Հակոբյան, 1968, 19) ու գտնվում էր Բյուզանդիայի հովանավորությունը վայելող կաթողիկոսի տիրույթների մերձավոր հարևանությամբ: Վերջին հիշատակությունից բխեցնելով՝ կարելի է պնդել, որ Երևանը նորահաստատ հակառակաթոռ կաթողիկոսության տիրույթ էր:

Հաշվի առնելով «Երևանի կովի» նախօրեին ստեղծված իրավիճակը՝ կարելի է պնդել, որ 655 թ. արաբների՝ Մեծամոր գետից մինչև Դվին և Դվինից մինչև Գառնի կատարած նվաճումները չէին կարող շրջանցել ժամանակին բյուզանդացիների համար կարևոր հենարան հանդիսացած Երևանը, որ թեև ուղղակիորեն չի հիշատակված, սակայն, անկասկած, գտնվել է դեպքերի զարգացման կիզակետում: Ու քանի որ Երևանի շրջակայքով ներկայացված է արաբական զորքի ոչ թե մեկ, այլ առնվազն երեք տեղաշարժ՝ Արտաշատից Մեծամոր, Մեծամորից Դվին և Աշոցքից դեպի Ազատ գետի հովիտ, կարելի է բխեցնել, որ այդ տեղանքի նվաճումը արաբներին հաջողվել է մեծ դժվարությամբ:

Քանի որ ի վերջո ամբողջ տարածաշրջանը գրավվել էր արաբների կողմից, ամենայն հավանականությամբ, նրանք Երևանի բերդը գրավել կարողացել են միայն Աշոցքից դեպի հարավ արշավելիս: Խնդիրն այն է, որ արշավանքի այդ փուլում թերևս միայն Երևանն էր, որ մնացել էր աննվաճ, քանի որ արդեն գրավվել էին տարածաշրջանի հիմնական ամրությունները՝ թե՛ Դվինը և թե՛ Արտաշատը: Արաբների վերադարձը և նոր ասպատակությունները մեզ հետաքրքրող պատմաաշխարհագրական միջավայրում կարող

Էին ունենալ միայն մեկ պատճառ. նրանց թիկունքում պաշարված էր մնացել մի կարևոր ռազմավարական հենակետ: Եվ այդ հենակետը Երևանն էր: Երևանի պաշտպանները կռիվ են մղել արաբների դեմ, հավանաբար հենց այդ իրադարձությունն էլ պատմիչները հիշատակում են որպես «Երևանի կռիվ»: Այս տեսակետից «Երևանի կռիվը» պետք է կարևորություն ստանար հայ պատմիչների կողմից, ուստի պատահական չէ, որ երկու ստուգապատում պատմիչ հիշատակում են այն՝ հղելով այլ հեղինակների, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, մանրամասնորեն նկարագրել են այդ իրադարձությունները: Բայց այդ տեղեկությունները չեն պահպանվել:

Ինչ վերաբերում է Սամվել Անեցու կողմից այդ կռիվի թվագրմանը հայոց ՃԷ (107) թվականով, ապա դրա սրբագրումը ՃԴ-ի (104՝ համապատասխան 655/656 թ.) ամեն ինչ կարգավորում է:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. **Ադոնց Ն. (1987)**, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում. քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 639 էջ:
2. **Ալիշան Ղ. (1890)**, Այրարատ բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ, տպարան Ս. Ղազար, 590 էջ:
3. **Աղալբեկեան Թ. (1926)**, Բանասերի օրագրից, Ե. Երևանը Սեբեոսի «Պատմութեան» մէջ // «Հանդէս ամսօրեայ», N 11-12 (նոյեմբեր-դեկտեմբեր), էջ 587-590:
4. **Բարխուդարյան Ս. (1947)**, Մի քանի դիտողություններ Երևանի Կաթողիկե եկեղեցու արձանագրությունների վերաբերյալ // ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, N 5, էջ 69-78:
5. **Բալազուրի (2005)**, Երկրների նվաճում (Ֆուտուհ ալ-բուլդան) // «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 16, «Արաբական աղբյուրներ», Գ, Արաբ մատենագիրներ (Թ-Ժ դարեր), ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 704 էջ:
6. **Բարթիկյան Հ. (1962)**, «Narratio de rebus Armeniae». հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», N 6, էջ 457-470:
7. «Գիրք թղթոց. մատենագրութիւն նախնեաց» 1901, Թիֆլիս, տպարան Ս. Ռօտինենաց եւ Ս. Շարաձէ, 584 էջ:
8. **Դանիելյան Է. (1986)**, Արևելյան Հայաստանի վարչատարածքային բաժանումը (591-629), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 8, էջ 55-67:
9. **Դանիելյան Է. (1982)**, 647 թ. արաբական արշավանքը Հայաստան // «Պատմաբանասիրական հանդես», N 2, էջ 106-116:
10. **Եղիազարյան Ա. (2018)** Երևանի հիշատակությունը VII դարի առաջին կեսին // «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Հայագիտություն, N 1, էջ 3-13:
11. **Եղիազարյան Ա. (2008)**, Հաբիբ իբն Մասլամայի և Սալման իբն Ռաբիայի արշավանքները Հայաստան և այսրկովկասյան երկրներ // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 2, էջ 68-77:

12. **Իսկանյան Վ. (1984)**, Մարգարանական Հայաստանը VI դարում // «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հատոր II, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 251-282:
13. **Հակոբյան Թ. (1969)**, Երևանի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև 1500 թ., Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 432 էջ:
14. **Հակոբյան Թ. (1968)**, Երևանը VII-IX դարերում // «Պատմաբանասիրական հանդես», N 3, էջ 14-26:
15. **Հակոբյան Թ., Միմոնյան Ա. (1968)**, Երևան 2750, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 421 էջ:
16. **Հարությունյան Բ. (2005)**, Հայաստանը Բյուզանդական կայսրության ու Սասանյան Պարսկաստանի թուլացման շրջանում և արաբական արշավանքների նախօրյակին, քարտեզ // «Հայաստանի պատմության ատլաս», Ա մաս, Երևան, «Մակմիլան Արմենիա», 104 էջ:
17. **Ղաֆադարյան Կ. (1969)**, Երևան քաղաքի պատմության մի քանի հարցերի մասին // «Պատմաբանասիրական հանդես», N 1, էջ 3-14:
18. **Մաթևոսյան Կ. (1981)**, Արուճի տաճարի 666 թ. որմնանկարը // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 3, էջ 85-92:
19. **Մանանդյան Հ. (1978)**, Երկեր, հատոր Բ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 648 էջ:
20. «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն Հայոց» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի) (2010), «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, «Պատմագրութիւն», Անթիլիաս-Լիբանան, տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 796 էջ:
21. **Ակիւնյան Ն. (1930)**, Մատենագրական հետազոտութիւններ, քննութիւն եւ բնագիր, հատոր Գ, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 334 էջ:
22. **Շահազիզ Յե. (1931)**, Հին Յերևանը, Յերևան, տպարան Պետհրատ, 262 էջ:
23. «Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց» (Ղևոնդ) 1887, Ս. Պետերբուրգ, տպարան Ի. Ն. Սկորոխոդովի, 201 էջ:
24. «Պատմութիւն Սեբեոսի» (Սեբեոս) (2004), քննական բնագիրը՝ Գ. Վ. Արգարյանի, Երևան, «Զանգակ-97», 395 էջ:
25. **Մամուլէ Անեցի եւ շարունակողներ (2014)**, Ժամանակագրութիւն Ադամից մինչեւ 1776 թ., աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի. Երևան, «Նաիրի», 504 էջ:
26. **Մարգարյան Ե. (1983)**, Հին Երևանի հիշատակությունը հայ մատենագիրների մոտ // «Էջմիածին» պաշտօնական ամսագիր հայրապետական այբոռոյ Ս. Էջմիածնի, Յունուար (1), էջ 37-42:
27. **Միմոնյան Ա. (1968)**, Երևան (1920-1967), Երևան, «Միտք», 344 էջ:
28. **Տեր-Ղևոնդյան Ա. (1984)**, Հայաստանի քաղաքական ինքնուրույնությունը VII դարի 30-90-ական թթ. // Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, հատոր II, Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 305-324:
29. **Թեոփանես Խոստովանող (1983)**, «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 13, «Բյուզանդական աղբյուրներ», Դ, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 361 էջ:

REFERENCES

1. **Adonts' N. (1987)**, Hayastanē Hustinianosi darashrjanum. k'aghak'akan kats'ut'yunē ēst nakhararakan kargjeri, JĒrewan, «Hayastan» hrat., 639 ēj:
2. **Alishan Gh. (1890)**, Ayrarad pnashkharh Hayasdanjeayts', Vjenjedig, dbaran S. Ghazar, 590 ēj:
3. **Awtalpjekjean T'. (1926)**, Panasēri ōrakrits', JE. JĒrywanē Sjepēosi «Patmut'jean» mēj // «Hantēs amsōrjeay», N 11-12 (noyjembjer-djektjembjer), ēj 587-590:
4. **Barkhudaryan S. (1947)**, Mi k'ani ditoghut'yunnjer JĒrewani Kat'oghikje jekjehjets'u ardzanagrut'yunnjeri vjerabjeryal // HSSR GA Tjehjekagir hasarakakan gitut'yunnjeri, N 5, ēj 69-78:
5. **Balazuri (2005)**, JĒrkrnjeri nvachum (Futuh al-buldan) // «Ōtar aghbyurnjerē Hayastani ew hayjeri masin», 16, «Arabakan aghbyurnjer», G, Arab matjenagirner (T'-Zh' darjer), njeratsut'yunē ew bnagrjerits' t'argmanut'yunnjerē A. Tjer-GHewondyani, JĒrewan, JĒrewani hamalsarani hrat., 704 ēj:
6. **Bart'ikyan H. (1962)**, «Narratio de rebus Armeniae». hunarjen t'argmanut'yamb mjez hasats mi hay-k'aghkjedonakan skzbnaghbyur, «Banbjer Matjenadarani», N 6, ēj 457-470:
7. «Kirk' t'ght'ots'. matjenakrut'iwn nakhnjeats'» 1901, T'i flis, tparan T. Rōtinjenats' yw M. SHaradzē, 584 ēj:
8. **Danijelyan JE. (1986)**, Arewjelyan Hayastani varch'ataratsk'ayin bazh'anumē (591-629), «Lrabjer hasarakakan gitut'yunnjeri», N 8, ēj 55-67:
9. **Danijelyan JE. (1982)**, 647 t'. arabakan arshavank'ē Hayastan // «Patmabanasirakan handjes», N 2, ēj 106-116:
10. **JĒghiazaryan A. (2018)** JĒrewani hishatakut'yunē VII dari arajin kjesin // «Banbjer JĒrewani hamalsarani», Hayagitut'yun, N 1, ēj 3-13:
11. **JĒghiazaryan A. (2008)**, Habib ibn Maslamayi ew Salman ibn Rabiayi arshavank'njerē Hayastan ew aysrkovkasyan jerkrnjer // «Lrabjer hasarakakan gitut'yunnjeri», N 2, ēj 68-77:
12. **Iskanyan V. (1984)**, Marzpanakan Hayastanē VI darum // «Hay zh'oghovrdi patmut'yun», HSSH GA hrat., hator II, JĒrewan, HSSH GA hrat., ēj 251-282:
13. **Hakobyan T'. (1969)**, JĒrewani patmut'yunē hnaguyn zh'amanaknjerits' minch'ew 1500 t'., JĒrewan, JĒrewani hamalsarani hrat., 432 ēj:
14. **Hakobyan T'. (1968)**, JĒrewanē VII-IX darjerum // «Patmabanasirakan handjes», N 3, ēj 14-26:
15. **Hakobyan T'., Simonyan A. (1968)**, JĒrewan 2750, JĒrewan, «Hayastan» hrat., 421 ēj:
16. **Harut'yunyan B. (2005)**, Hayastanē Byuzandakan kaysrut'yan u Sasanyan Parskastani t'ulats'man shrjanum ew arabakan arshavank'njeri nakhōryakin, k'artjez // «Hayastani patmut'yan atlas», A mas, JĒrewan, «Makmilan Armjenia», 104 ēj:
17. **Gha fadaryan K. (1969)**, JĒrewan k'aghak'i patmut'yan mi k'ani harts'jeri masin // «Patmabanasirakan handjes», N 1, ēj 3-14:
18. **Mat'ewosyan K. (1981)**, Aruchi tachari 666 t'. ormnankarē // «Lrabjer hasarakakan gitut'yunnjeri», N 3, ēj 85-92:
19. **Manandyan H. (1978)**, JĒrkjer, hator B, JĒrewan, HSSH GA hrat., 648 ēj:

20. «Yovhannu kat'oghikosi Draskhanakjertts'woy Batmut'iwn Hayots'» (Hovhannjes Draskhanakjertts'i) (2010), «Matjenagirk' Hayots'», ZH'A. hator, ZH'. dar, «Batmagrut'iwn», Ant'ili-as-Libanan, tbaran Kat'oghikosut'jean Hayots' Mjedzi Tann Kilikioy, 796 էջ:
21. **Akinyan N. (1930)**, Matjenagrakan hjetazötut'iwnnjer, k'nnut'iwn yw bnagir, hator G, Vijenna, Mkhitarjean tparan, 334 էջ:
22. **Shahaziz Hje. (1931)**, Hin Hjerewanë, Hjerewan, tparan Pjethrat, 262 էջ:
23. «Batmut'iwn GHYwondjeay mjetsi vardapjeti Hayots'» (GHewond) 1887, S. Pjetjeburg, tparan I. N. Skorokhodovi, 201 էջ:
24. «Patmut'iwn Sjepëosi» (Sjepjeos) (2004), k'nnakan bnagirë` G. V. Abgaryani, JErewan, «Zangak-97», 395 էջ:
25. **Samuël Anjets'i yw sharunakoghner (2014)**, ZH'amanakagrut'iwn Adamits' minch' yw 1776 t'., ashkhatasirut'yamb K. Mat'ewosyani. JErewan, «Nairi», 504 էջ:
26. **Sargsyan JE. (1983)**, Hin JErewani hishatakut'yunë hay matjenagirneri mot // «JEjmiadzin» pashtōnakan amsagir hayrapjetakan at'oroy S. JEjmiadzni, Hunuar (1), էջ 37-42:
27. **Simonyan A. (1968)**, JErewan (1920-1967), JErewan, «Mitk'», 344 էջ:
28. **Tjer-Ghewondyan A. (1984)**, Hayastani k'aghak'akan ink'nuruynut'yunë VII dari 30-90-akan t't'. // Hay zh'oghovrdi patmut'yun, HSSH GA hrat, hator II, Hayastanë vagh fjeodalizmi zh'amanakashranum, JErewan, HSSH GA hrat., էջ 305-324:
29. **T'jeop'anjes Khostovanogh (1983)**, «Ötar aghbyurnjerë Hayastani ew hayjeri masin», 13, «Byuzandakan aghbyurnjer», D, t'argmanut'yun bnagrits', arajaban ew tsanot'agrut'yunnjer Hrach' Bart'ikyani, JErewan, HSSH GA hrat., 361 էջ:

Ներկայացվել է՝ 29.03.2022

Գրախոսվել է՝ 07.07.2022

Ընդունվել է՝ 25.08.2022

Received 29.03.2022

Reviewed 07.07.2022

Accepted 25.08.2022

Получено: 29.03.2022

Рассмотрено: 07.07.2022

Принято: 25.08.2022

E-mail: armanyeghiazaryan@ysu.am